

על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח

וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא

בימים אלו¹ ימלאו עשר שנים להסתלקותם של שני הגאונים הגדולים, מוהר"ר יוסף צובירי ומוהר"ר יוסף קאפח זצ"ל. שני ענקי רוח אלה, בצנעא מכורתם, בין דמויות ההוד של רבני הדור הקודם נחלתם, מתורתם הם למדו, ואת נעימות הליכותיהם ספגו. מפורסם הדבר וידוע כי שני אלה הרבנים, צמחו בבתי מדרש שונים. איש על מחנהו ואיש על דגלו, עלו והתעלו כל אחד בדרכו ובתפיסת עולמו.

על המחלוקת בין שתי האסכולות שצמחו בתימן כבר עמדו חוקרים רבים, ועל חילוקי הדעות ביניהם אין צורך להכביר במילים. בשורות הללו אנסה רק להעלות כמה נקודות משותפות אשר היו לי למאורות, הלוא בבתי שניהם ישבתי, ומנועם צוף אמריהם התענגתי. מכניסי אורחים היו בסבר פנים יפות, ואף לנער קטן כמוני אוזניהם היו כרויות.

שיחתם והגיונם בחן ובענווה, רחוקים מכל שמץ גאווה. ואף כי חלקו זה על זה עניינית, לא הנציחו בספריהם מריבה אישית. עבודת ה' עבדו בפשטות, וכל אורחותיהם היו בצניעות. סלדו מפרסום בראש כל חוצות, אך שמעם נודע בכל ארצות. לא הוצרכו לנהגים, ולא נזקקו לשום מלווים. זכו והעמידו תלמידים רבים, גם בלא אמצעות מקורבים.

ואף על פי שאת עתותיהם הקדישו ללימוד ולכתיבה, כל שעות היום היה ביתם פתוח לרווחה, בלא שעות קבלה ובלא תיאום מראש או הזמנה. לטלפון ענו בעצמם בלא מתווך, והשיבו במאור פנים לכל שואל וחוכך.

שניהם היו בעלי לשון שנונה וחדה, וכתיבתם קולחת ובלשון רהוטה. לא שינו את מסורתם, ודבקו בה בכל מאודם. עם הסתלקותם נסתם הגולל על דור הנפילים, ולא נותר לנו, תלמידיהם, אלא להתנחם בחיבוריהם המאירים כספירים.

1 עיקרו של מאמר זה פורסם בחוברת "אלה אזכרה", בהוצאת קהילת קודש "יד יוסף", הדר גנים, פתח-תקווה, תמוז ה'תש"ע, במלאות עשור לפטירת רבותינו הגאונים, מארי יוסף קאפח ומארי יוסף צובירי זלה"ה, והוא נדפס עתה בפנים חדשות.

הרב יוסף צובירי זלה"ה – אחרון מעתיקי השמועה והמסורה

אברכה את ה' בכל עת תמיד תהילתו בפי, על אשר זיכני משחר נעוריי ליאור באורו הטוב של מורי ורבי עטרת ראשי הרה"ג יוסף צובירי זצ"ל. על אף גילי הצעיר, במאור פנים קירבני, ועל כל שאלותי בנחת ובסבלנות השיבני. כנחל נובע מקור חכמה השפיע עליי טובה, משפע תורתו המרובה. בכלל זה הנחילני מסורת מדויקת ומדוקדקת הדק היטב, מבוססת ואחידה בגרסת המקרא והמשנה והגמרא. בחכמתו הרבה הבין את גודל האחריות המוטלת על כתפיו, להעביר לדור אחרון את מסורתו, כיוון שהיה הרב האחרון שהכיר את מנהגי תימן מכלי ראשון. ומשמעמד על ניצניהם של משכתבי ההיסטוריה ומכתבי עמל שבדו מלבם דברי כזב, משך את ידו בקולמוס הסופרים כדי למנוע זיופים וסילופי מנהגים.

מימיו לא חזר בו מנוסחה או מגרסה, לא מכוח כתבי יד וכל שכן לא מכוח קושיה או סברה. על כן מסורתו הייתה פשוטה ומוחלטת, ובשום אופן לא תהיה מוחלפת. ממנו למדתי מה כוח עצמתן של המסורות, ומה רב תוקפה של הנחלת השמועות.

ידוע ומפורסם כי הרב צובירי בחושו את האחריות המוטלת עליו כחותם דור מקבלי מסורת מקורית, הטביע את חותמו בהנצחת מסורת תימן למגוון תחומיה והסתעפויותיה בשלושה מפעלים עיקריים: בחלק התורני המקיף את מנהגי תימן והליכותיה, כולל נוסחאות התפילה, בספריו "אמת ויציב", "שורש החיים", "ויצבר יוסף בר", ובמאמריו שעדיין לא ראו אור; בחלק האמוני-רעיוני שבא לידי ביטוי בספריו "אמונת ה'" ו"אמת ואמונה"; ובמסורת הקריאה במקרא ובתרגומים הבאה לידי ביטוי בספריו "מסורת מדויקת" על דקדוק המקרא (שרק חלקו ראה אור בינתיים)² ו"מסורת מפורשת" על התרגומים, עד שניתן לומר בלא הגזמה שאין קוץ ונקודה בקריאת המקרא ובתרגומו שאין אנו יודעים מהי המסורת שקיבל הרב צובירי מרבתי. הרב צובירי נודע גם בעיסוקו בשירת תימן המקורית, והדבר בא לידי ביטוי בשני תחומים, בדיוואן "אפתחה שיר" שיצא לאור בהדרכתו, ובהשתתפותו בחיים חיותו בכל מקום שנדרש

2 את מסורת קריאת המקרא העלה הרב צובירי בחיבורו הגדול "מסורת מדויקת" למקרא. מתוך קנאות מדומה, חכמים בעיניהם התעסקו התעסקות שטחית בחילופים, במחלוקות ובהשגות של מסורת מדויקת על חיבור חלק הדקדוק למהרי"ץ. אולם למעשה החילופים בין מסורת מדויקת לחלק הדקדוק הנוגעים לקריאת המקרא מעטים הם. אם נבדוק בכל התורה כולה, נמצא רק כ-160 חילופים. במשך שנים רבות חקרתי את גרסאותיהם ונוסחאותיהם של חכמי תימן המתפללים בנוסח הבלדי, הנוהגים על פי מהרי"ץ, בעיקר זקני כניס בית צאלח ובני משפחת צאלח בני בניו של מהרי"ץ ואחיו, ונתברר לי מעל לכל ספק שכולם בלא יוצא מן הכלל לא למדו ולא קראו ואף לא לימדו את תלמידיהם ובניהם את הקריאה כשיטת מהרי"ץ בדיוק. ביותר ממחצית השינויים, רוב מתפללי הבלדי, כולל האדוקים שבהם, לא קראו כמסורת המשתקפת בחלק הדקדוק, ולא רק במסורת הקריאה של רוב ספרי התנ"ך, שלא קראו בהם כחלק הדקדוק, מפני שלא הכירוהו, אלא אפילו במסורת הקריאה של חמישה חומשי תורה וההפטירות וחמש מגילות וספרי אמ"ת, לא הייתה קריאתם על פי מה שכתב מהרי"ץ, אלא על פי המסורת השגורה בפייהם.

לשמח חתנים או בכל מאורע אחר, כשהיה מנהל בסדר מופתי ובהדרת קודש את המסיבה את השירה המיוחדת לכל מאורע. ועולה על כולנה מסורת הקריאה המיוחדת של יהודי תימן במשנה ובתלמוד ובמדרשים, שהצלתי אותה מפיו בחיים חיותו, ואני מקווה לפרסם בעזרת השם בקרוב את ראשית ביכורי פרי עבודתי בתחומים הללו.

הרב יוסף קאפח זלה"ה – מפיץ תורתן של גאונים וראשונים

לעומתו, הרב יוסף קאפח, שם לו למטרה לגאול את תורתם של גאונים וראשונים, ובראשם הרמב"ם והרס"ג, ההדיר את ספריהם, תרגם אותם וביארם, ואף חיבר חיבורים וכתב מאמרים במגוון תחומים, ובהם ענייני הלכה והגות ואף היסטוריה. במסורת הקריאה של עדת תימן כמעט לא עסק בספריו, פרט לכמה מאמרים קצרים והערות הפזורות פה ושם בספריו.

במאמר זה אני מבקש להתמקד בצד השווה ובצד השונה בין מסורת קריאת המקרא של הרב צובירי ובין מסורת הקריאה של הרב קאפח, מפייה ומפי כתבם.³ ידוע ששני הרבנים האלה היו רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב כמעט בכל תחום: בענייני הגות ומנהג והלכה, כולל ענייני אמונה והשקפה, ולכאורה, נראה שגם בתחום מסורת הקריאה הם משקפים שתי מסורות שונות.

מסורת הקריאה של הרב יוסף קאפח זלה"ה

המסורת המשתקפת בספריו

הרב יוסף קאפח זכה להדפיס את ספרי אמ"ת (איוב, משלי, תהילים), את חמש המגילות (שיר השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר) ואת ספר דניאל. הרב קאפח ניקד את הספרים הללו והטעים אותם בכתב ידו (פרט לספר חמש מגילות). בכל הספרים, הניקוד והטעמים הותאמו על ידו בדרך כלל לשיטת מהרי"ץ בחיבורו "חלק הדקדוק".⁴ נוסף על זה, דלה הרב קאפח נוסחאות מכתבי היד שברשותו, העיר עליהן בסוגריים מרובעים, ופעמים אף שיקע אותן בנוסח המקרא. גם כל הגעיות הרבות שבכתבי היד, לא נפקד מקומן במהדורת הרב קאפח. מכלול זה נוטע בקורא תחושה שמסורת הקריאה שמתעד הרב קאפח יונקת אך ורק מכתבי היד, ושעל פיהם של אלה יקום דבר או ייפול דבר, ושמסורות שבעל פה לא יכירן מקומן במסורת הקריאה שלו.

3 אם נשתמש במונח המשעשע שהטביע הרב נתנאל אלשיך, אדון להלן בגרסת המיימינים והמשמאילים. במאמרים אחרים אדון בגרסאות שהטביע הוא עצמו בספריו, ואוכיח נאמנה שבגרסאותיו אין קורטוב של אמת, לא אמת דקדוקית, לא אמת מדעית ואף לא אמת עובדתית. ויראה הציבור וישפוט.

4 רק במבוא לספר רות, עמ' קלה, הרב קאפח כותב שקבע בעמוד את מסורת הקריאה על פי חלק הדקדוק רק במקום שהיא זהה לזו שבשלושת כתבי היד שהיו ברשותו.

לאור הידוע לנו על יחסו המיוחד לכתבי יד עתיקים ועל מאמציו הרבים להצלתם ולשימורם עוד בימי תרפו,⁵ אין זה מן הנמנע שהרב קאפח הרגיל את לשונו והתאים את מסורת קריאתו למסורת המשתקפת בכתבי היד, אף אם היא שונה מן המסורת השגורה בפי שאר זקני תימן וחכמיה כפי שקיבלוה מרבותיהם, ובכללם רבותיו של הרב קאפח עצמו. אולם מעיון בדבריו של הרב קאפח, נראה כי גם הוא הכיר בערך המסורת שבעל פה, אף כשהיא נגד הטעמים שבכתבי היד, ובוודאי כשהיא עומדת נגד הכרעותיו של מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק", כפי שנראה להלן.

מסורת נגד "חלק הדקדוק" למהרי"ץ

בהקדמותיו לספרי המקרא, הרב קאפח כותב שהדפיס את "חלק הדקדוק" למהרי"ץ, אך לא נמצא בדבריו כל רמז שכך הוא המנהג בקריאה, או שזהו המנהג המחייב ושכך צריך לקרוא. להפך. מדברי סבו, הרב יחיא קאפח זצ"ל,⁶ עולה כי מהרי"ץ כתב את "חלק הדקדוק" מתוך כוונה לבסס את מסורת הקריאה שנהגה בבית הכנסת שלו (כניס בית צאלח) ועל פי התיגאן שהיו בבית הכנסת הזה,⁷ ושלא בא להכריע הכרעה גורפת המחייבת את כלל הציבור בתימן.

יתרה מזה. מעיון מדוקדק בהערותיו של הרב קאפח המשולבות בין הערותיו של מהרי"ץ, עולה שעשרות פעמים הוא מעיר כבדרך אגב על דברי מהרי"ץ, הן מכוח מדקדק זה או אחר⁸ הן מכוח כתבי היד שברשותו, כולם או את קצתם, שאינם תואמים להכרעת מהרי"ץ.⁹ הדבר ניכר בעיקר בהערותיו של הרב קאפח על "חלק הדקדוק" לתורה ולהפטירות שנדפסו במהדורות ר' יוסף חסיד הי"ו,¹⁰ שיש בהן הערות רבות המעידות על נוסחאות שונות ממה שהעלה מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק", הפותחות באחת מן הלשונות: "ובמקצת תיגאן כך";¹¹ "ובכמה תיגאן כך";¹² "ובהרבה תיגאן כך";¹³

5 כפי שספג בבית סבו, כמובא בספר לראש יוסף, עמ' 371, בהקדמה לספר איוב, עמ' ז, ובעוד מקומות רבים במבואותיו לספריו.

6 כן כתב הרב יוסף קאפח עצמו ב"דברים אחדים" בתוך כתר התורה התאג' הגדול עם חמישים פירושים, ירושלים תש"ל.

7 וכן כתב גם בשער ספר דניאל, עמ' ט.

8 כגון בתהילים מה, י.

9 כגון בתהילים סה, ה.

10 וזאת לדעת כי כיוון שהעלים המוציא לאור את שמו של הרב קאפח מן ההערות, רבים אינם יודעים שנכתבו על ידו. אך ב"דברים אחדים" שכתב הרב קאפח לספר כתר תורה – התאג' הגדול עם חמישים פירושים – הוא מציין זאת במפורש, וחוזר על כך בהקדמתו לספר תהילים, עמ' יא. והדברים ידועים ומפורסמים לשוחרי האמת.

11 הפטרת ויגש, פסוק ז; הפטרת תרומה, פסוק יא; הפטרת פקודי, פסוק ב; הפטרת קדושים, פסוק יט.

12 הפטרת בשלח, פסוק כד; הפטרת בחוקותי, פסוק כז; הפטרת במדבר, פסוק יד; הפטרת ואתחנן, פסוק ט; הפטרת תשעה באב, פסוק ט.

"וברוב התיגאן כך";¹⁴ "ואני מצאתי".¹⁵ ויש שהוא מעיר על נוסחת התיגאן של בבית הכנסת אלשיך,¹⁶ ועוד הערות כיוצא באלו. לאחר עיון מדוקדק בכל ההערות, נראה ברור שנכתבו מתוך עיון והשוואה ושמטרתן רק לומר אם דברי "חלק הדקדוק" עולים בקנה אחד עם כתבי היד שברשותו, ואינן מעידות בהכרח על מסורת הקריאה שבפיו.

אולם לצד ההערות האלה, אנו מוצאים פה ושם (בעיקר בספר תהילים) עדויות ברורות למסורת הקריאה השגורה בפיו, "שגור בפיו";¹⁷ "שגור בפי רבים";¹⁸ "שגור בפי כל";¹⁹ "נהוג";²⁰ "ורבותינו לימדונו".²¹ למותר לציין שהערות אלה אינן באות כשגרת הלשון מהווה סייעתא לכתבי היד ול"חלק הדקדוק" למהרי"ץ אלא דווקא כשהיא נוגדת את כולן או את קצתן.

ברור לנו שעל אף חיבתו והערכתו לכתבי היד העתיקים, ואף על פי שטרם להדפיס את "חלק הדקדוק" למהרי"ץ ולשלב בתוכו הערות מכתבי היד שברשותו, אין בזה כדי לעמוד נגד המסורת השגורה בפיו, נגד המנהג ונגד המסורת שלימדונו רבותינו, כמאמר השגור בפי זקני ורבני תימן: "מפי רב, ולא מפי כתב".²² אם כן, ברור שהרב קאפח אינו מקבל את "חלק הדקדוק" כהלכה למשה מסיני בלא עוררין ובלא הסתייגות.

וזאת למודעי. לא רק בדור האחרון קראו זקני תימן האמונים על משנתו של מהרי"ץ במקרא במסורת שונה מזו שביקש מהרי"ץ לשמר ב"חלק הדקדוק", אלא כך היה בכל הדורות שלאחר מהרי"ץ.²³ כדרכם של רבני תימן, הם לא ראו צורך להעלות על הכתב את הסתייגותם מהכרעות מהרי"ץ בחיבור מסודר ושיטתי בדבר נוסחאות המקרא השגורות בפיהם, כפי שמצאו בכתבי יד או כפי שמוכח מדברי המדקדקים. עם כל זה, מצאנו כמה מחכמי תימן שלא נמנעו מלמשוך את ידיהם בשבט סופר ולהעיר על מקומות שלא הסכימו בהם לשיטת מהרי"ץ, אם מחמת הסתמכותם על עדויות בכתבי יד אחרים, אם מחמת מנהג ומסורת אחרת בקריאה, אם מחמת הוכחות מחכמי בעלי הדקדוק. בין המשיגים והמעירים על מסורת מהרי"ץ היו: הרב יחיא בן סלימאן אלאביץ', הרב יחיא משרקי (מזרחי), הרב דוד צאלח נכדו של מהרי"ץ, הרב אברהם

13 הפטרת וירא, פסוק כז; הפטרת בא, פסוק כב; הפטרת יתרו, פסוק ט; הפטרת שלח, פסוק טו.

14 הפטרת נח, פסוק טו; הפטרת מטות, פסוק יג; הפטרת ואתחנן, פסוק ז; הפטרת עקב, פסוק ט.

15 הפטרת וירא, פסוק כא; הפטרת מקץ, פסוק ט; הפטרת קדושים, פסוק ה.

16 הפטרת שקלים, פסוק יב.

17 תהילים לד, ט; עד, ה; עה, יא; פא, ח; פד, ה.

18 תהילים עד, יט.

19 תהילים יז, ה; כז, ו; לב, ט; לז, כד.

20 תהילים קיא, ז.

21 דניאל ד, לב.

22 מקורות למאמר זה מדברי חכמי תימן העליתי במבוא לתכלאל המבואר, פרק ד. עיין שם.

23 כפי שהוכחתי בעליל במקום אחר, גם בדורות שקדמו למהרי"ץ, ואף לפני המצאת הדפוס, קראו בתימן שלא

כמהרי"ץ, אך אין בזה עניין למאמרנו העוסק במסורת גדולי תימן בדור האחרון.

אלשיך, הרב חיים קורח, הרב יחיא קאפח, הרב יחיא קורח, הרב שלום קורח, הרב שלום יצחק הלוי, ר' שלום משולם,²⁴ ואחרון חביב הרב יוסף צובירי, שכתב חיבור מסודר ולא הסתפק בהערות אחת הנה ואחת הנה. בהערות אלו של הרב קאפח, הפזורות בין השיטין של "חלק הדקדוק", מהווה הרב קאפח עוד חוליה חזקה בשרשרת הרבנים שהשיגו על מהרי"ץ.

עדיין יש מקום לטוען לומר שמכלל לאו את שומע הין, שהעובדה שהעירו חכמי תימן רק על קריאתן של תיבות מסוימות, מלמדת אותנו שבשאר מקומות שעברו עליהן בשתיקה אכן נהגו לקרוא כמהרי"ץ. במאמר זה, העוסק במסורת קריאתו של הרב קאפח, לא אדון בשאר החכמים המשיגים על מהרי"ץ, אך אוכיח נאמנה שאף במקומות שהנציח הרב קאפח בספריו את מסורת "חלק הדקדוק" מבלי להשיג עליו, הייתה מסורת הקריאה שבפיו שונה מזו שנדפסה על ידו.

מסורת אף נגד טעמי המקרא

כאמור לעיל, אף על פי שבדרך כלל מסורת הקריאה שבעל פה, של הרב קאפח, זהה למסורת הניקוד והטעמים שבכתב, מכל מקום לעתים אין שתי המסורות האלה עולות בקנה אחד, אלא שגורה בפיו מסורת שבעל פה הסותרת את המסורת שבכתב, והשאלה הנשאלת היא: כיצד נהג הרב קאפח במקרים האלה? האם הוא סבור ש"טעות נפלה בפי ההמון" וכתבי היד יכריעו? או שמא מסורת האבות מכרעת נגד הנוסחאות הכתובות?

בנושא זה מצאנו שכתב דברים מפורשים. וזה לשונו:²⁵

יש מקרים שמעמידים, אף שאין שום סימן המעמיד לפניהם, כי כך קיבלו מאבותיהם שכך היא קריאת פסוק זה או אחר. ואם תשאלם מדוע, יענוך "כך למדנו". כגון בפסוק ג, ה מעמידים במילת "צלמות" אף על פי שבכל הספרים אין מעמיד. וכן בפסוק לד, י מעמידים בתיבת "שמעו לי", כי בכתבי היד ה"כסרה" בתיבת "מרשע". אך יש אחד יוצא מהכלל, והוא פסוק כד, טו, שבכתבי יד כבדפוסים תיבת נשף בשופר הולך, ואף על פי כן רבים נוהגים להעמידה ולהרעידה, ומוסרים שכך קיבלו, ושגם מוריהם לא ידעו למה יש להעמיד כאן.

24 מאחר שלא בכל השערים נודע שמו כראשונים שהזכרתי לעיל, מצאתי לנכון לכתוב כמה מילים על האיש ומעשהו. ר' שלום משולם (1903–1995) העמיד תלמידים הרבה, ובסוף ימיו עסק בהגהת ספרים, ואף העתיק חיבורים בנושא המסורה. הוא חיבר את ספר "צפנת פענח – ספר הכפולים" על התורה, וספר "מתק שפתיים", ובו הערות על חלק הדקדוק למהרי"ץ. עיין עליו בהרחבה באנציקלופדיה לחכמי תימן, חלק ב, עמ' 190.

25 במאמר "לטעמי אמ"ת בתימן", נדפס בסוף ספר איוב; בכתבים, חלק ב, עמ' 937.

וגם לעניין ההבדל בין הקריאה בתהילים לבין הקריאה באיוב ובמשלי:

בעוד שאלה [ספרי איוב ומשלי; אב"ן] נאמרים ביחידות, כלומר כל אחד מן התלמידים שלפני המורה או מציבור בית הכנסת אומר את פסוקו לבדו בטעמיו המקובלים, ואחריו חוזרים כל הקהל יחד על אותו פסוק שוב בטעמיו בדקדוק כמקובל כנ"ל, ומחזירים וגוערים בכל שוגה, ולו שגיאה קלה שבקלות, הרי בספר תהלים מעולם לא למדוהו ולא אמרוהו בצורה זו, כי אם ביחד כמקלה אחת אחידה. והנעימה והנגינה שבה נאמר מזמור זה או אחר, הן הקובעות את פיסוק הטעמים.

הרי לנו מפורש שהרב קאפח היה נאמן לדברי הרמב"ם,²⁶ ש"הקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהן ראוי להיתלות". על כן ערך מכובד יש לקבלה ולמסורת אף נגד טעמי המקרא, ולא רק במילים מסוימות, זעיר פה זעיר שם, אלא אף את כל ספר התהילים קוראים בני תימן על פי המסורת ולא על פי הטעמים.²⁷

המסורת הלכה למעשה

בתקופה האחרונה התודעתית להקלטות²⁸ ממאגר ההקלטות של ארכיון הצליל הלאומי בספרייה הלאומית בירושלים שנשמע בהן הרב קאפח קורא קריאה רהוטה קטעים קצרים מספרי המקרא, בחלק מהן במקלה יחד עם מסרנים אחרים. ההקלטות נעשו בתחילת שנות החמישים ובתחילת שנות השישים, בשעה שנוסחתו שלמד בתימן עדיין הייתה שגורה בפיו. בהקלטות אלו יש עדות ברורה ומהימנה למסורתו של הרב קאפח. להלן מעט מן הפנינים שמצאתי בהן השופכות אור יקרות על מסורת הקריאה של הרב קאפח.

קריאה כ"מסורת מדוייקת" לרב צובירי הפך "חלק הדקדוק"

- "דברו על לב ירושלים" (ישעיה מ, ב) – קרא את תיבת ירושלים מלעיל.
- "איכה תרביץ בצהרים" (שיר השירים א, ז) – לא געה בבי"ת.

26 הלכות שמיטה ויובל, פרק י, הלכה ו.

27 מציאות זו של קריאת התהילים שלא על פי הטעמים ידועה ומפורסמת אצל כל בר כי רב שביקר בבית כנסת תימני, כמו שכתבו הרב פינחס קורח בהקדמתו לתהילים נוסח תימן, ופרופ' שלמה מורג, בספרו העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 213–214, ואכמ"ל. אגב אעיר שאני מתעתד להוציא לאור את ספר תהילים על פי מסורת הקריאה שבפי בני תימן בלא טעמים, אך עוד חזון למועד.

28 חלק מן ההקלטות נעשו על ידי יוהנה ספקטור וחלק על ידי אביגדור הרצוג. תודתי הרבה לידידי יוסי פרחי ודרון יעקב על שהעירו את תשומת לבי לקיומן ומסרו לי אותן בחפץ לב.

- "ושתה בלב טוב יינך" (קוהלת ט, ז) – לא געה בוי"ו, וקרא את השי"ן בשווא נח.
- "על יד שעשגז" (אסתר ב, יד) – הדגיש את הגימ"ל.
- "ונקראה בשם" (אסתר ב, יד) – געה ברי"ש.
- "להקהל ולעמוד על נפשם" (אסתר ח, יא) – לא געה בלמ"ד.
- "עדות ביהוסף שמו" (תהילים פא, ו) – קרא את תיבת שמו מלעיל.
- "אבחנך על מי מריבה סלה" (תהילים פא, ח) – לא געה בחי"ת וקרא את הנו"ן בשווא נח.²⁹
- "המהלך על כנפי רוח" (תהילים קג, ג) – קרא את המי"ם בשווא נע.
- "שישלם לך את גמולך" (תהילים קלז, ח) – הדגיש את היו"ד וקרא אותה בשווא נע.
- "יהלמני צדיק חסד ויוכיחני" (תהילים קמא, ה) – לא געה בוי"ו.

קריאה כ"מסורת מדוייקת"³⁰ לרב צובירי הפך מרוב כתבי היד

- "ויתמהמה" (בראשית יט, טז) – געה ביו"ד.
- "זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב) – לא געה בוי"ו.
- "הפרתמים" (אסתר א, ג) – לא געה בה"א.
- "ולא באה" (אסתר א, יז) – געה בוי"ו.
- "ובהקבץ נערות רבות" (אסתר ב, ח) – לא געה בוי"ו.
- "ינתן לה לבוא עמה" (אסתר ב, יג) – קרא את התי"ו בסגול/פתח.
- "לבוא אל המלך להתחנן לו" (אסתר ד, ח) – געה בחי"ת ולא בה"א.
- "את שרביט הזהב וחיה" (אסתר ד, יא) – זקף את החי"ת.

29 על דברי חלק הדקדוק, העיר בזה הלשון: "ובכל כ"י שבידי אין מאריך, וכך שגור בפינו".

30 ברוב הדוגמאות יש הערה מפורשת במסורת מדוייקת, אולם במעט דוגמאות אין התייחסות מפורשת, אך כך קיבלתי מהרב צובירי במפורש, וכן הוא בהקלטותיו, וכן מנוקד בספרים שיצאו לאור תחת הגהתו והשגחתו.

- "גם הנה העץ אשר עשה המן" (אסתר ז, ט) – געה באל"ף.
- "ויתנה למרדכי" (אסתר ח, ב) – לא געה בוי"ו.
- "ותעמוד לפני המלך" (אסתר ח, ד) – לא געה בוי"ו.
- "ולמרדכי היהודי" (אסתר ח, ז) – לא געה בוי"ו.
- "אענך בסתר רעם" (תהילים פא, ח) – קרא את הרי"ש בקמץ.

בכל הדוגמות הללו, קרא הרב קאפח כמסורת השגורה בפי רובו המכריע של הציבור בצנעא.³¹ והנה פרט למילה "אבחנך", הוא הדפיס בספריו³² דווקא כמסורת העולה מ"חלק הדקדוק" ומרוב כתבי היד, ואף לא העיר בגיליון על מסורת הקריאה שבפיו. הרי לנו ברור שאי אפשר ללמוד מה היא מסורת הקריאה שבפיו מתוך מה שהנציח בספריו.

קריאה כמסורות שבעל פה שהונצחו בספרי הרב צובירי

- "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ, ח) – לא הפסיק בתיבת השבת, הפך הטעם.
- "ונאווה בנות ירושלים" (שיר השירים א, ה) – לא געה ברי"ש.³³
- "שאהבה נפשי" (שיר השירים א, ז) – לא זקף את השי"ן על אף השופר הפוך שתחתיה.³⁴
- "דורש טוב לעמו" (אסתר י, ג) – לא הפסיק בתיבת דורש, על אף הפשטא שעליה.

31 בשנת תשס"ו נדפסה מגילת אסתר "שלום ואמת" בהוצאת מכון מרא"ה על פי הנוסח השגור בפי הנוהגים כמנהג הבלדי. מהדורה זו הוגהה על ידי בעזרת הקלטות מפי זקנים רבים, ובראשם חכמי הדור האחרון: מארי יחיא אלשיך, מארי אברהם צדוק, מארי אלעזר קורח, מארי יוסף קורח ומארי שלום קלזאן. כל אלה קראו במקומות רבים לא כחלק הדקדוק, ולא כגעיות הרבות המופיעות בכתבי היד. והנה קריאת הרב קאפח זהה לנדפס שם, ולא למה שהדפיס בספרו.

32 זיכה אותנו ה' שרובן המכריע של הדוגמות הן מחמש מגילות, וניתן לבדוק כיצד הדפיסן בספרו, פרט לשתי דוגמאות, "דברו על לב ירושלים" וכן "זה אלי ואנוהו", אחת מספר שמות ואחת מספר ישעיהו, שאותם לא הדפיס. אך לאור מה שכתבנו לעיל, קרוב לוודאי שאילו היה נדרש להדפיסם, היה מדפיס כחלק הדקדוק וכתבי היד.

33 כן המנהג בקריאת שיר השירים בערב שבת, אך בקריאת שיר השירים בשבת חול המועד פסח זוקפים את הרי"ש כדין, כפי שהוער בסידור כנסת הגדולה השלם, עמ' קפה, ובקונטרס הערות לתכלאל המבואר, הערה קכד.

34 כן הוא המנהג אף בקריאת שיר השירים בשבת חול המועד פסח.

- "ואמונתך בלילות" (תהילים צב,ג) – זקף את השווא שבת"ו, עד שנשמע כסגול/פתח וגעיא.³⁵

"חכמת אדם תאיר פניו ועז פניו ישנא"

דוגמה מעניינת למסורת הקריאה של הרב קאפח, שהיא הפך ממה שהדפיס בספריו, היא הפסוק "חכמת אדם תאיר פניו, ועז פניו ישנא" (קוהלת ח,א). ברוב כתבי היד, תיבת פניו בטפחא, וחלוקת הפסוק היא: "ועז פניו – ישנא", וכן הביא הרב קאפח בספר "חמש מגילות" שהוציא לאור, וכן הוא בכל כתבי היד הטברניים המדויקים, ובראשם כתב יד בן אשר וכתב יד לנינגרד.

אולם למרבה ההפתעה בהקלטה קורא הרב קאפח כגרסה המקובלת בפי רבים מבני צנעא, "ועז – פניו ישנה". גרסה זו באה בחלק מכתבי היד, והיא מתועדת בספר "מסורת מדויקת" להרב צובירי כמסורת שקיבל מרבותיו.

לכאורה, פיסוק זה נראה תמוה. מאחר שהמילים "ועז פניו" נתפסות כצירוף של סמיכות, כמו שפירשו רש"י והראב"ע את כל הפסוק לשבח, שחכמת אדם תאיר פניו, ועוז פניו ישנה לטובה, ומכאן שאין מקום להפסיק בין המילה עז לבין המילה פניו, וכבר שמעתי חכמים מחוכמים, שמכוח קושיה זו שינו את המסורת שבפיהם והלעיגו על מי שמפסקים "ועז – פניו ישנה".

ב"מסורת מדויקת", מביא הרב צובירי טעם לפיסוק זה על פי הרס"ג, שממנו עולה כי הפסוק מדבר בשני בני אדם: אחד חכם – חכמתו תאיר פניו; ואחד רשע, עז פנים, עזותו תשנה את פניו לרעה. וכן משמע גם מן התרגום "חכמתא דגבר חכים [...] וחציף אפין – מתחלפין כל אורחתייה מטב לביש". וניתן להוסיף על דבריו שכך משמע אף מדרשת התלמוד:³⁶ "אמר רבה בר רב הונא: כל אדם שיש לו עזות פנים, מותר לקרותו רשע, שנאמר 'העז איש רשע בפניו'. רב נחמן בר יצחק אמר: מותר לשנאותו, שנאמר 'ועז פניו ישנא'. אל תקרי ישנא אלא ישנא", וכפי שפירש רש"י, דרשה זו יסודה בעובדה שלא כתוב ועוז בוי"ו אלא "ועז".

וראוי לציין את הערתו הקצרה של הרב קאפח בפירושו על פי הרס"ג, שהעיר שפירוש זה מתאים רק לגרסה "ועז פניו ישונה" (עי"ן של תיבת ועז בפתח ולא בחולם),

35 כן הוא המנהג בקריאת המזמור בערב שבת, אך בשחרית של שבת ובשאר הזדמנויות שהמזמור נאמר, השווא נקרא כדין בחטיפת התי"ו, כפי שהוער בסידור כנסת הגדולה השלם, עמ' רט, ובקונטרס הערות לתכלאל המבואר, הערה קמח.

36 תענית ז ע"ב.

דהיינו: חכמת אדם תאיר פניו, שישתנו פניו לטובה. ועז, כלומר אדם רשע, שהוא עז – פניו ישתנו לרעה. ודברי פי חכם – חן.³⁷

נמצא שוב שאין כל ראייה מן הנוסח הנדפס בספריו של הרב קאפח על מסורת הקריאה שקיבל מרביתו ושגם הוא עצמו מבחין הבחנה ברורה בין המסורת הכתובה לבין מסורת הקריאה. ומכאן מודעא רבא. חובה עלינו להחזיק במסורתנו מבלי לנטות ממנה ימין ושמאל. אם יש לנו קושיות, עלינו לחפש להן תשובות. ואף אם לא מצאנו להן תשובות, עדיין עלינו להישאר בצריך עיון, אך בשום פנים ואופן אל לנו לשנות את מסורת אבותינו.

ההבדל בין מסורת הקריאה לבין המסורת הכתובה

לשאלה המתבקשת, מדוע העדיף הרב קאפח להנציח מסורות המעוגנות בתיגאן וב"חלק הדקדוק" אף על פי שאינן תואמות את מסורתו, נראה לי לומר שהנה דבר זה כבר היה לעולמים. במסירת המקרא, יש שתי מסורות מקבילות, מסורת הכתיבה ומסורת הקריאה, ואף על פי שבדרך כלל הן זהות, נוצרו ביניהן הבדלים במשך הדורות. בדרך זו, הסבירו חוקרים את תופעת הכתיב והקרי במקרא.³⁸ לדבריהם, יש מסורת קריאה ויש מסורת כתיבה, שהיא מסורת הסופרים, והן שתי מסורות ההולכות יחד, אך לפעמים יש הבדלים ביניהן, ואז הקרי משקף את מסורת הקריאה והכתיב משקף את מסורת הכתיבה.

וכן הוא גם במסורת תימן. יש בה שתי מסורות המשמשות זו לצד זו, מסורת הקריאה והמסורת הכתובה. כך למשל בני תימן מנציחים בכתיבתם את מסורת הניקוד והטעמים הטברניים, אף על פי שאינה מתאימה למסורת הקריאה שבפיהם. הם מקיימים בכתבי היד פתח וסגול, אף על פי שבמסורת הקריאה שבפיהם הגייתם שווה, והיא כהגיית הפתח בפי שאר העדות. כמו כן הם מנציחים בכתבי היד את כל הטעמים המוליקים, אף על פי שבמסורת הקריאה אין להם משמעות בנעימה.

הרב קאפח, שהיה ידוע בהערכתו לנוסחאות העתיקות ובדאגה הרבה לשימורן, עשה חסד גדול אתנו ועם הנוסחאות שבמסורת הכתובה ותיעד אותן כדי שלא יאבדו

37 אגב אעיר כי לבי אומר לי שבעבר הרחוק, כשבני תימן קראו על פי המסורת הבבלית (קודם זמנו של הרמב"ם), אכן קראו את תיבת "עז" בפתח, וכפירוש הרס"ג ותרגום יונתן [אם אכן זו הייתה המסורת הבבלית, ייתכן גם שכך קרא רב נחמן בר יצחק, שהיה אמורא בבלי], אך כשקיבלו עליהם את מסורת טבריה, שינו את הפתח לחולם, אך את פיסוק הטעמים לא שינו, וכך נוצר נוסח כלאיים, ניקוד טברני ופיסוק בבלי. אמנם בספרו של ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, לא מצאתי התייחסות לפסוק זה, ועוד יש מקום לבדוק את הנוסחה במקורות חוץ-טברניים אחרים.

38 מרדכי ברויאר, "כתיב וקרי", בתוך פרקים בעברית לתקופותיה, אסופת זיכרון לשובנה בהט, בעריכת משה בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7; נוסח המקרא בכתר ירושלים ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג, עמ' מב; יוסף עופר, "כתיב וקרי": פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 57.

בתהום הנשייה. כרב וכחוקר מן השורה הראשונה, היה "משועבד" לנוסח שבכתבי היד שהיו ברשותו ולחיבורו של מהרי"ץ, "חלק הדקדוק", ולכן הדפיס את ספריו על פיהם, ובזה הנציח את המסורת הכתובה. אך לא הייתה בזה השפעה על מסורת הקריאה שלמד מינקותו, ואותה לא שינה. לכן מסורת הקריאה שבפיו זהה למסורת קריאתם של שאר זקני תימן וחכמיה, ובכלל זה למסורת הקריאה שבפיו הרב צובירי המתועדת בספריו,³⁹ אף על שבספריו תיעד הרב קאפח מסורות אחרות. ויש לציין שהרב קאפח קיבל את מסורת הלשון שבפיו מסבו הרב יחיא קאפח זצ"ל, שקיבל אותה מהרב חיים קורח, והרב יוסף צובירי קיבל את מסורת הלשון שבפיו מהרב סעיד אלעזירי, שגם הוא קיבל אותה מהרב חיים קורח, ונמצא הכול בא ממקום אחד.

וזאת לדעת. הרב קאפח היה מצוי ומעורה בעולם המחקר, וידע כי בעבר הרחוק מסורת הקריאה בתימן הייתה רחוקה כרחוק מזרח ממערב מן המסורת הטברנית.⁴⁰ כמו כן היה מודע לנוסחאות עתיקות ביותר שכבר אבד זכרן מתימן ולא יכירן מקומן במסורת הטברנית. את חלקן הזכיר פה ושם אגב דבריו – מה הייתה נוסחת רס"ג, מה העיר סבו וכדומה – ואף הגדיל לעשות כשטרח וצירף רשימה של הערות על חילופים שמצא בכתבי היד העתיקים למגילת שיר השירים.⁴¹ גם במגילת רות⁴² העיר על שני פסוקים שמצא בהם שבכתבי היד העתיקים כל פסוק מחולק לשניים, ושלמעשה הם שניים שהם ארבעה. אך לא יעלה על דעת בר דעת שכך קרא הרב קאפח, שכן החקירה והדרישה אחר נוסחאות עתיקות נובעת מן הרצון להתחקות אחר מהותה של המסורת הכתובה, ועם כל זה נשאר נאמן למסורת הקריאה שעברה אליו במורשת אבות דור אחר דור.

סוף דבר

נכון להיום, אין אנו יודעים מה סיבת ההבדלים בין המסורת המשתקפת בתיגאן הקדומים שהיו בתימן (כלומר המסורת הכתובה) לבין מסורת הקריאה של בני תימן. לעת עתה ידוע לנו בבירור שמקורם של התיגאן הקדומים בחומשים טברניים שהגיעו לתימן במאות הקודמות. מקורה של מסורת הקריאה נמצא עדיין בשלבי מחקר, וכל מסורת ומסורת נבדקת בדיוקנות ובקפדנות כדי לברר אם היא מעין "שיבוש" ששיבשו התימנים במשך הדורות או שמקורה במסורות קדומות שאינן משתקפות במסורת הטברנית, במסורת הקריאה הבבלית או במסורת הקריאה שהייתה בתימן קודם למסורת

39 כמובן פרט למילים מעטות המיוחדות אך ורק למסורת הקריאה שנהגה בכניס בית אלאוסטא, שמסורתה שאמי.

40 כפי שכתב במאמרו "ניקוד טעמים ומסורת בתימן", כתבים, חלק ב, עמ' 931. ועיין עוד במאמרי "הניקוד ומסורת הקריאה בתימן", מסורה ליוסף ו (תשס"ט), עמ' 463.

41 מדור "הערות וחילופים", נדפס בספר חמש מגילות, עמ' קל.

42 רות ג, טו; ד, יא, הובא בתוך דברי חלק הדקדוק בסוף המגילה, עמ' קנד.

הבבליית. בין כך ובין כך, חובה עלינו לדבוק במסורת אבותינו, ובפרט שבשנים האחרונות אנו עדים למגמה של מחיקת מסורת הקריאה המקורית של יהודי תימן ושל קידוש מה שכתוב בתיגאן הקדומים, שהיא מסורת כתובה טברנית שהגיעה מחוץ לתימן במאות האחרונות.

מסורת הקריאה ברובה ידועה ומוסכמת, ועם כל זה לא באה לידי ביטוי בספרים הנדפסים חדשים לבקרים, הנאמנים למסורת הכתובה, אלא רק בספרי המקרא שיצאו לאור על ידי מוסדות "בנתיבות אמת" ו"מכון שתילי זתים", המשמשים אכסניה להוצאת ספרי הרב צובירי, כגון: ספר איוב, ספר משלי, מגילת אסתר, ועל כולם חומש "פרשה מפורשה", סדרת סידורי "כנסת הגדולה השלם", תכלאל "מסורת אבות", התכלאל המבואר, ועליהם יש להוסיף את מגילת אסתר "שלום ואמת", שראתה אור על ידי "מכון מרא"ה", ששוקעו בהם מסורות שבעל פה כפי שנכתב בהקדמותיהם. ספרים אלה הם יחידים מסוגם, בזה שהם משקפים את מסורת הקריאה בלבד, שמשום עת לעשות לה', הודפסו על פי מסורת הקריאה.⁴³

במאמר זה הוכחנו שגם בקטעים קצרים מקריאתו של הרב קאפח, נמצאו קווי דמיון רבים למסורת הקריאה שבפי הרב צובירי, והפרט מעיד על הכלל. יוצא אם כן, שאף אם השוואת הניקוד והטעמים בספריהם תעלה חילופים רבים מאוד, הם משקפים את תיעודו של הרב קאפח כחוקר, ששיקע בספריו את המסורת הכתובה, אף על פי שמסורת הקריאה שבפיו זהה למסורת הקריאה ששיקע הרב צובירי בספריו, אף על פי שהיה מודע שיש מסורת כתובה שונה ממנה, אולם כאמור, באופן כללי מסורת הקריאה של שני תלמידי החכמים הגדולים הללו קרובה מאוד.

במאמר זה פתחתי צוהר לחקר מסורת הקריאה של הרב קאפח, ואולם כמובן שאין לראות בו סוף פסוק. על תלמידיו מוטלת החובה לעשות עבודה מסודרת ושיטתית, הן על ידי איסוף ההקלטות שנעשו מפיו הן על ידי ניסיון לדלות מסורות מתלמידיו וממתפללי בית הכנסת שהתפלל בו.

43 דבר שהביא אותנו להטיל געיות בתיבות שנהגו לזקפן, אף אם אין להן מקור בשום ספר או כתב יד. יתרה מזה. לפעמים חרגנו מכללי הטעמים, כגון בהטלת דרבן עם רביע וכדומה שלא על פי כללי הטעמים. מובן שדבר זה עשינו בידועין כדי להציג את הייחודיות של ספרים אלו, המשקפים אך ורק את מסורת הקריאה. ואף על פי שנקטנו צעד זה בחשש (וכמו שציינו ברבים מן המקומות בתוך סוגריים, שהדבר נעשה רק לרווחא דמילתא), האופן שהתקבל מעשנו זה על ידי הציבור הוא העדות לנחיצות הדבר בדורנו זה, שמסורת הקריאה הולכת ונעלמת בו.

כאן המקום לומר שחכמים מחוכמים, שאין להם שיג ושיח בחכמת הדקדוק, לא השכילו להבין גם שמסורת קריאת המקרא התימנית אינה בהכרח מימוש של סימני הניקוד והטעמים החקוקים בספר, ושמסורת הקריאה אינה זהה למסורת הכתובה, ומתוך כך הקשו על מסורת הקריאה שהונצחה על ידי הרב צובירי מן המסורת הכתובה שמצאו בתיגאן או במדקדקים, וכן לא ייעשה.

בסיום דבריי אזכיר את דברי המהר"ל, שלאחר שניסה להשיב על טענות וביקורות שהועלו נגד המבטא האשכנזי, הוא אומר:⁴⁴

ולא באנו רק לקיים הקריאה שהיא בידינו מאבותינו מעולם, ולא לשנות דבר חס ושלום בה בשביל מה שנמצא בספרי המדקדקים אחרונים ספרדים, וגם הם לא הסכימו על דעה אחת [...]. ואם שגינינו, הלא אבותינו ימליצו בעדינו.

ובנימה אישית אומר כי בכל פעם שאני מוצא מסורת שאינה "מסתברת" מסיבה זו או אחרת, אני אומר לעצמי שאם חלילה יתבעו אותי בעולם העליון על געיה שלא במקומה או על הטעמה שגויה, יעמדו שם כל רבני תימן וחכמיה בני הדור האחרון בלא יוצא מן הכלל ויליצו בעדי. אך מה יענו אותם המשנים והמשבשים את מסורת אבותם מכוח קושיות, סברות וכתבי יד? א-תמָא !